

ANAHIT, REVUE ARMÉNIENNE TRIMESTRIELLE

Փ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 4-5

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒՆԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կենսագրի դերը չէզոք եւ ցուրտ վերլուծումն է յաճախ տրուած կեանքի մը՝ որ հանրային շահեկանութեան արժանի եղած է: Կենսագիրը կը շահադրողութիւն ճշգրիտ թուականներով եւ կը մտահոգուի մանաւանդ ճշգրիտ համար գիրքը անձին՝ որով կը զբաղի, ընկերային, բարոյական եւ մտաւորական մարդերուն մէջ:

Կենսագիրը՝ ուրեմն պէտք է ունենայ ճշգրիտ գնահատումի եւ դասակարգումի փորձ կարողութիւն, վասն զի ան հրապարակ կ'իջնէ այդ յաւակնութեամբ եւ պատմութեան կառուցուածքին քար մը հայթայթելու առաջադրութեամբ:

Ես՝ իբր մարմնաւոր եւ հոգեկան փոքր եղբայրը Արտաշէս Յարութիւնեանի, անյարմար կը պտնեմ ինքզինքս անոր կենսագրութիւնը

գրելու, վասն զի ինծի համար անոր կեանքին պատկերը դժեւ կը նշանակէ ո'չ թէ իրողութիւններու եւ արժէքներու ճշգրիտ գնահատութիւնը ընել, այլ մանաւանդ վերլուծել ամբողջ իր ու իմ կեանքին պատկերաշարքը, քանի որ ոչ միայն նիւթական կեանքը այլ եւ մտաւորական ու գոյացական կեանքերը սերտօրէն շաղկապուած ու միախառնուած էին: Ուրեմն յուշերու շարքի մը հանգամանքը պիտի ունենայ ինչ որ զբի պիտի առնեմ ներկայ ուղացած ընդհանր համար, յուշերու՝ որոնք անկաւորէն յաճախ պիտի կրեն նաեւ անձնական ընդթորքաւն ալ եւ զգուշութիւն ի դժոճ դնեմ իմ մասին չխօսելու: Ուրեմն՝ բոլոր անոնք որ կենսագիրի անաշխատութեամբ կամ պատմագիրի լրջութեամբ կը մօտենան այս յուշերուն՝ թող ներողամտութեամբ դիտեն զգացական այն

սերտ առնչութիւնը՝ որ թույլ չի տար չէզոքութիւն ստեղծել թանկարժէք անհետացողին ու անոր շատ սիրած եղբոր մէջնէ։ Անոր բարոյական եւ գրական առաջնորդի եւ երէց եղբոր տիրական դերը անկարելի է որ չպատկերանայ այս առդերուն մէջ՝ որոնք կոչուած են կրտսեր եղբոր եւ աշակերտի հարկը մատուցանելու, դժելով զանազան փուլերը անոր պարզ այլ բարձր ու աղնուական կենսաբնի։

❖

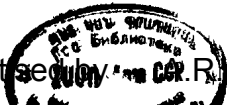
Ինձի եւ թուի թէ կարենալ ըմբռնելու համար անձի մը նկարագրին զանազան դիմերը, անոր ընդունակութիւնները եւ իսկական արժանիքը, հարկ է դէթ մասամբ ծանօթանալ այն սերունդին կենսաբնի՝ որուն կը պատկանի ան, եւ այն միջավայրին՝ որուն մէջ անհատը զարգացած է։ Վասն զի առհասարակ եւ միջավայրի ազդեցութիւնները գրեթէ միշտ մեծադոյն դերը կը խաղան նկարագրիներու կազմութեան մէջ։ Ասոր համար է որ ես անհրաժեշտ կը նկատուի Համառոտ ծանօթութիւններ տալ նախ մեր ծննդավայրին եւ մեր ընտանիքին մասին։

Արտաշէսի ծննդավայրը Մալկաթան Թոտոթովի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ բլուրի մը կողին վրայ՝ շատ մաքուր օդով ու ջուրով, գեղեցիկ ու բերրի դաշտերով եւ տպաւորիչ տեսարաններով գիւղաքաղաք մըն էր։ Հայերը հոն հաստատուած էին աւելի քան երկու հարիւր տարիէ ի վեր եւ տիրացած տնտեսական շատ լաւ դիրքերու։ Արհեստները եւ վաճառականութիւնը իրենց ձեռքն էին մեծ մասով։ Անոնք ազդեցութիւն չաճած էին նաեւ կառավարական շրջանակներու մէջ։ Հայերու աւրնթիւր կը բռնակէին նաեւ Յոյներ եւ Թուրքեր։ Յոյները տնտեսապէս չէին հաւասարել Հայերուն։ Իսկ մտքի զարգացման տեսակէտով թէ՛ անոնք եւ թէ՛ մանաւանդ Թուրքերը շատ ետ կը մնային Հայերէն։ Այս պայմաններուն տակ՝ գիւղաքաղաքին կրեւորագոյն տարրը դարձած էր Հայութիւնը։

Քիչ չէին այն հայ հարուստները՝ որոնք, ազդեցութիւն չաճած որքան ազգային նոյնքան նաեւ կառավարական շրջանակներու մէջ, կը դրաղէին համայնքին դրժներով ու զախ կը վարէին աւելի կամ նուազ համերաշխութեան

մթնոլորտի մը մէջ։ Ասոնց մէջ իր նրբամտութեամբ եւ խոհեմութեամբ նշանակելի դիրք զրաւած էր 1825ական թուականներուն Սերովոյէ Եարութիւնեան որ ուրիշ հարուստներու կարգին մեծ դեր խաղացած է՝ այդ դժուարին ժամանակներուն՝ տեղին եկեղեցիին շինութեան առեւն (1831)։ Ինքը կը զբաղէր մանի-Փաթուրայի գործով եւ երկրագործութեամբ եւ կը շահագործէր սեփական ագարակը զոր ինքն իսկ գնած էր։ Նոյնքան եւ աւելի հարուստ Հայեր պակաս չէին. Հայաստանի պապենական հարուստ կենսաբն դարեր յետոյ վերածնած էր Թրակիայ այս գեղեցիկ վայրին մէջ եւ Հայերը սկսած էին վերապրել նահապետական հին ու ճոխ աւանդութիւնները։ Սերովոյէի չորս արու գաւակներէն երրորդը, Հաճի Պօղոս աղա Սերովբեան, մեր պապը, ամենաշնաւաւորը եղած է այս հարուստի գործունէայ եւ խելացի գաւակներուն։ Հաճի Պօղոս օժտուած էր իմացական արտակարգ կարողութիւններով եւ Ֆիլիբաղիկան ու բարոյական բարձր յատկութիւններով։ Իր տրամաբաններու կարողութիւնը, Թափանցողութիւնը, յիշողութիւնը, ուղղամտութիւնը եւ արտակարգ քաջութիւնը, երկրորդուած իր հայերէնի եւ Թուրքերէնի հմտութեամբ եւ վաճառականական եւ ուրիշ մեծ ձեռնարկներու մէջ ցոյց տուած արտակարգ ճարպիկութեամբ, զինքը դարձուցած էին նահապեհի կեդրոնական դէմքերէն մէկը։

Մեր հայրը, Եարութիւն Պօղոսեան, որ տարաբարզ Արտաշէսին հետ միասին զոհուեցաւ իր վաթսուայիցամեայ հասակին մէջ իր արեւան հարկը մատուցանելով Թուրք ոսրապարտ ոգիին, գաւառաբաւուած էր իր հօր՝ այդ բացասիկ մարդուն՝ անմիջական ազդեցութեան տակ։ Անիկա անձ ընտանեկան բարձր աւանդութիւններով եւ օժտուած մտաւարական գեղեցիկ ձիրքերով՝ մեր համայնքին մէջ կըսած է խիստ յարգուած անձ մը եւ հոն իր ժամանակին ամենէն զարգացած Հայը։ Ինքը իրովին ծանօթ մեր հին եւ իրեն ժամանակակից գրականութեան, կրած է միպականութեան ազդեցութիւնը։ Եղած է համայնքին լաւագոյն բեմբասացը եւ ազգային գործերու բազմամեայ վարիչը։ Կառավարական շրջանակները՝ ուր

բաղմաթիւ տարիներ ներկայացուցած է հայ տարրը, մեծ յարգանք տածած են իրեն հանդէպ իբր անչահանդերթ, բանդէտ եւ համարձակախօս մարդ: Ան շատ սիրած է մեր բոլոր դրողէտները եւ ինքն իսկ դրած բանաստեղծութիւններ՝ որոնց մէջ երևան կուտայ իբր միջակ բանաստեղծ:

Մեր հայրը՝ Թարգմաթիւն Պօղոսեան՝ 1872ին ամուսնացած է տեղին յայտնի ընտանիքներէն մէկուն աղջկան հետ: Մեր մօր կողմէ մեծ հայրը ծանօթ եղած է իր խիստ ծախ հակումներով: Ինքը հմուտ էր հայերէնէ դատ յունարէնի եւ թուրքերէնի՝ զորս եւ կը կորդար ու կը դէժր: Իր ատենին զգրոց ու բրոցշներէն էր եւ միշտ ընդդիմադիր դիրք կը բռնէր՝ որքան կրօնական աւանդութիւններու իբր ջերմ պաշտպան, նոյնքան նաեւ համայնքային խնդիրներէ մէջ: Իր անկողմնակալութիւնը, անաչառութիւնը եւ աղքատներու պաշտպանութեան նախանձախնդրութիւնը իր մօտիկ բարեկամներուն թելադրած էին իրեն տալ «աղբօր հար» (աղքատի հայր) կէս հեգնական պատուանոցը:

Արտաշէս սերած է այս երկու ընտանիքներէն եւ ասորած պապեանական հարուստ աւանդութիւններու ազդեցութեան տակ:

Մեծ է 3/15 հոկտեմբեր 1873ին: Աւագանի անունն էր Պօղոս մեծ հօրը անունով: Արտաշէս անունը ստացած է վարժարանից մէջ՝ ուր սովորութիւն կար տղոց անունները փոխելու հայ պատմական անուններու:

Մեծ ատեն խիստ փոքր եղած է: Քիչ ատենէն սակայն ստացած է Ֆիդիբեական շատ աւելի վիճակ մը եւ դարձած շատ անհանդարտ մանուկ մը: Ինը ամսու եղած ատեն արեւն սկսած է թալել ու խօսիլ: Այս կանխահաւասթիւնը ո՛չ մէկ կերպով վնասած է իր առողջութեան՝ որ եղած է խիստ կանոնաւոր: Ամբողջ մանկութիւնը անցուցած է արտակարգօրէն անառակ տղու մը համարել թողով: Իր չյաջողող հետաքրքրութիւնը չուրջիները ամէն վայրիկեան նեղելու աստիճան հարցասէլ բրբած է: Ղինքը: Բայց հայրը, իր գիտակից հօր ծանօթ համբերատարութեամբ ջանացած է օգտակար դարձնել իրեն այդ բանը եւ ուղղունթիւն տուած է անոր հետաքրքրութեան: Ար-

տաշէս եօթը տարեկանին սկսած է յաճախել դիւղին նախակրթարանը՝ որ այն ատեն վարչուն լինակ չունէր: Աւելի վերջ Պէրպլերեան վարժարանէն կիսաւարտ տեղացի ուսուցիչի մը խնամքին տակ մնացած է մէկ երկու տարի եւ սկսած է իր մէջ ուսման ճաշակը զարգանալ: Բայց ինքը՝ այն ատեն ունենալով տկար յիշողութիւն, նկատուած է իբր միջակ տարողութեամբ աշակերտ մը: Մոյլ չէ եղած բնաւ, միշտ շատ աշխատած է իր դասերուն, բայց երբեք չէ յաջողած դասարանին առաջինը ըլլալու: Իր դժբախտութենէն համայնքին հակամարտութիւնները թոյլ տուած չեն որ վարժարանը միեւնոյն ուղղութիւնով վրայ մնայ. յաճախ փոխուած են ուսուցիչները, այնպէս որ Արտաշէս չէ կրցած նախակրթարանի կանոնաւոր ընթացքի մը հետեւիլ եւ զաջ աւարտել: Նախ քան վարժարանը թողուլը արդէն բանաստեղծութեան մարմաջը սկսած էր տոչոտել զինքը, միայն թէ մտած չէր ինքն իրեն վրայ եւ յաճախ կ'ըսէր հօրը. «Խնչո՛ւ ես չեմ կրնար գրել, հայրիկ» ու հայրը կը պատասխանէր վստահութեամբ. «Պիտի կրնա՛ս, տղաս, աշխատէ՛»: Ու Արտաշէս կ'աշխատէր: Տպաւորութիւնները եւ կրցողութիւնը կ'եռային իր մէջ, բայց չէր յաջողեր զանոնք ո՛չ արձակ ո՛չ ոտանաւոր գրի առնելու:

Գարնան բանաստեղծական օր մը, հայրս թրեւս մասնաւոր դիտումով, իր հետ կ'առնէ եղբայրս եւ հօրեղբոր փոքրիկները եւ մեր մօտակալ այդին կը տանի կեռաս ուռուլու համար: Ծամբան առիթը չի փախցներ օգտակար թելադրութիւններ ընելու իր զակին: Կը հասնին այդի. կեռասները կարմրած էին եւ ծառերը դեղինգորէն զարդարուած: Տղոց ուրախութիւնն ու կայտառմը չափ չունէին: Եղբայրս, ամէնէն երէցը, դեռ տասնընթոր տարեկան, կը մասնակցի հրճուանքին եւ ծառ մազլցելով տըղոց հասած կեռասներ կը նետէ որ ուտեն: Երբ ամէնքը կը յազնան, ծառէն վար կ'իջնէ ու կը նստի հօրը զով՝ որ արդէն իրեն կը սպասէր: Հոն Արտաշէս դարձեալ կը կրկնէ իր սեւեռեալ մտածումը թէ ինչո՞ւ ինք չի կրնար գրել: Հայրը որ բնութիւնէն ու պահէն ներշնչուած էր արդէն՝ կը քաջալերէ եւ թողթ ու մատիտ տալով

իրեն՝ կ'ըսէ թէ միասին ոտանաւոր մը պիտի գրեն կեռասին վրայ: Առաջին տողը հայրը տուն կուտայ, յաջորդները հօրը թելադրող հարցումներուն շնորհիւ ինք կ'ամբողջացնէ յաջորդութեամբ: Գրականութեան այս ինքնատիպ ու տպաւորիչ դասը վերելիար կը ընթէ Արտաշէսի հողին: Ուրախութիւնը անասճամն էր, կընա՛յ եղեր գրել: Այգիէն վերադարձին հօրը ճուղանալով կուգայ եղբայրը գտնել եւ մասնակից ընել զինքը իր անասճամն երջանկութեան: Կեռասինն ռոտմատարին յաջորդեցին ինքնադիր շատ ոտանաւորները զորս բոլորը կարգացած է ինծի եւ որոնցմէ շատերը անշուշտ փնտը է յետոյ:

Աւելի վերջ՝ երբ ա'լ վարժարանը թողեր էր, կը սկսէր իր ոտանաւորներէն Հրատարակել Բեռնի րաստան Մանկանցի մէջ: Իր առաջին ծածկանունը եղած է «Մանիակ» զոր շատ քիչ ատեն զործածած է:

Բայց Արտաշէս ոտանաւոր գրելով չէր բաւականանար, կը կարդար, անվերջ կը կարդար, վասնից զարգանալու իր ներքին մղումը անզուսպ էր ու կը մղեր զինքը մոռնալու ամէն ինչ եւ անձնատուր ըլլալու ընթերցումի: Վարժարանի մէջ Փրանսերէն լեզուի հողիւ թէ տարբերքը ուսած էր, բայց յետոսած էր զայն լաւ սորվելու ինքնօգնութեամբ, զգալով թէ անիկա մեծագոյն միջոցը պիտի ըլլար իր զարգացման օգնելու: Հայրը հաճոյքով կը տեսնէր իր գաւազին յառաջդիմութիւնը եւ թոյլ տուած էր անոր որ գնէ այն բոլոր գիրքերը՝ զորս ան կը փափաքէր ունենալ: Երբ դեռ քսան տարու չկար՝ արդէն իսկ բարձր ձգտումները մեծապէս զօրացած էին իր մէջ:

Օր մը տեսակ մը անակնկալի եկած մարդու հիացումով եկաւ ինծի պատմելու թէ Ֆէսը կաղապարել տալու պատճառ էր Հայտ Եր իսանութեմը՝ ուր հանդիպեր էր օտարական երիտասարդի մը: Խանութպանը՝ որ Արտաշէսը կը ճանչնար իրը զարգացած երիտասարդ, կ'ըսէ թէ հոն նստողը Թուրք է, բժշկական ուսանող է և տեղին դասադասին որդիին հետ դասակից ըլլալով՝ եկած է արձակուրդի իր ընկերներ տունը անցընելու: Եւ կ'աւելցնէ թէ լաւ Փրանսերէն ալ կը խօսէ: Այս բացատրութիւնն յետոյ կը ծանօ-

թացնէ զանոնք իրարու: Երկուքին միջեւ խօսակցութիւնը կը սկսի Փրանսերէն լեզուով: Թուրք երիտասարդին ընթին բառերը կը յորդէին առատութեամբ եւ իմաստալից: Եւ կը խօսէր ամէն նիւթի վրայ մեծ ձեռնհասութեամբ եւ երբ կ'իմասար թէ Արտաշէս Քամիլ Ֆյամմալին կը կարդար, հեղինակն կ'ըսէր անոր. «Ատոնք սալօնի գիրքեր են, զորս այսօր տիկիւնները միայն կը կարդան»: Այս աստիճան հանդիպումը մեծ տպաւորութիւնը գործեց Արտաշէսին վրայ: Ինծիմէ վերջ հիացումով խօսեցաւ անոր մասին նաեւ հօրս ու հօրեղբորս: Թուրքը փոխադարձաբար հետաքրքրուած էր այս դեսոհաս երիտասարդով՝ որ զիւղին անկիւնը ինքնօգնութեան շնորհիւ մտած էր զարգացման լաւ ճամբու մը մէջ: Ան սկսաւ այցելել հօրս մանիֆաթուարի խանութի՝ ուր կը մնար Արտաշէս եւ ուր ծանօթացաւ նաեւ հօրս ու հօրեղբորս հետ: Այդ տարին մեր վարժարաններու տնօրէնն էր Ծանօթ եւ բազմալատարակ ուսուցիչ Պ. Նշան Թորոսեան՝ որուն աշակերտն էի եւ: Յերեկուան տեսակցութիւններէն յետոյ իրիկունները զաշտալին պտոյտներ կը կազմակերպէին Արտաշէս, Թուրք երիտասարդը, Ն. Թորոսեան, հայրս եւ հօրեղբայրս: Այդ պտոյտներու միջոցին երիտասարդը կը խօսէր ո՛չ միայն գրական, գիտական եւ իմաստասիրական խնդիրներու վրայ, կը փառաքանէր նիւթապաշտութիւնը եւ կը վատապոկէր իր անաստուածութիւնը, այլ եւ կը հարուածէր Համիտի բռնակալութիւնը, աղատութեան իր տենչանքներուն իր արտայայտութիւն կ'արտասանէր Թուրքերէն աղատասիրական ոտանաւորներ:

Թուրքը մեծ դիւրութեամբ կը խօսէր նաեւ հրէէրէն, երբայցեղէն Աստուածաշունչէն հատուածներ կ'արտասանէր, կը խօսէր իտալերէն, անգլիերէն, եւ Թերատ հայերէնով գիտելը ըսել: «Մասնիկ օր մը պիտի հոնարհի հաշիւն առնէ»: Գիւղին մէջ նորօրինակ երեւոյթ մըն էր աս եւ անկարելի էր որ մանաւանդ Արտաշէսին վրայ չաղէր:

Արտաշէսին արդէն իսկ անհանդիստ միտքը նոր հորդաններու կը բազմար: Այդ հորդանները փնտրելու համար չէր կրնար ան Պրոյս երթալ կամ ուրիշ որ եւ է զարգացած կեդրոն, վասնից

իրեն նմաններուն արդիւնւած էր նահանգին սահմանէն դուրս ելիլ: Այս նորորինակ թուրք երկրաւարդը՝ որ ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ համարածնօթ «Ֆիլոսոֆ» Բիլա թէ՛ վիճիւր, իր օրինակովը զրդիւ մըն էր զինքը մղելու դիտակա՝ եւ իմաստասիրական նոր ընթերցումներու:

Արտաշէսի քանաստեղծական խառնուածքին համար փոքր զրդիւ մը չէր նաեւ իր առաջին սէրը: Իրօք իր առաջին երկու հատորներուն մէջ ընտելեանապաշտ յուզումը խառնուած է սիրուած էակի մը առթած գորովալի զգացման՝ այնպիսի վերացական եւ մաքուր արտայայտութեամբ մը, որ իր քննադատները իր «Լըքուած Գնար»ին առիթով վճռեցին թէ արտայայտուած ու քնքարէն երգուած այդ գորովը ուղղուած էր երեւակայական էակի մը: Արդ քննադատները թէ՛ եւ բողոքովին կը սխալէին, բայց ինքը ընտելեան չհրեց այդ սխալը: Եւ սակայն այդ էակը գոյութիւն ունեցած է յանձին Տիկնանց Վարժարանէն վկայուած օրերորդի մը՝ որ ուսուցչուհի էր Մալկարայի աղջկանց վարժարանին մէջ: Այդ մաքուր սիրոյն մասին ան ոչ մէկ բան ըսած է ինծի, բայց, այն ստեղծ եւ դեռ պատանի, պատահաբար կարգացած եմ իր մէկ նամակը ուղղուած այդ օրիորդին՝ որ կը փոխադարձէր այդ սէրը, դժբախտ սէր մը՝ որ մեր ծնողքին ընդդիմութեամբ խորտակուեցաւ չուտով: Մոռցած զայն: Հակառակ իր մոռնալու ակնյայտին կամքին՝ ես չեմ հաւատար որ այդ առաջին սէրը առանց հետքի անցած ըլլայ երբեք անոր հողիւն վրայէն եւ կը կարծեմ թէ այն լքումները եւ արթութիւնները՝ որոնք կ'արտայայտուին դէ՛ իր առաջին երկու հատորներուն մէջ, արդիւնք են այն մաքառումներուն զորս ի գործ կը գնէր ան կորսուած սիրոյն իրեն թողած ցաւերուն դէմ: Ու արդարեւ սէրը կորսուած էր անյայտ, վաճաղի օրիորդը չուտով հեռացաւ Մալկարայէն եւ ա'լ մեր տան մէջ ոչ որ խօսեցաւ իր մասին: Ես չեմ գիտեր թէ այդ օրիորդը ի՞նչ եղաւ, այսօր կ'ապրի՞ թէ ոչ: Աստոր համար կը զգուշանամ անունը տալէ, ինչ որ արդէն մեծ շահեկանութիւն մը չպիտի աւելցնէր այս կենսապրականին վրայ: Միայն թէ եթէ ողջ է ու պահած այն նամակները զորս ը-

դունած է Արտաշէսէն, կ'արժէ որ զանոնք ինծի կամ իր ընտրած մէկ ուրիշին վստահի, վստահի կը յուսամ թէ գրական գեղեցիկ հատուածներ պարունակեն անոնք:

Արտաշէս «Բուրաստան Մանկանց»էն յետոյ աշխատակցած է նաեւ ուրիշ թերթերու: Բայց առաջին անգամ ան աչքի զարկած է Արփիարի «Հայրենիք»ին մէջ իր հրատարակած գաւառական պատկերներով: Առաջին յօդուածին տակ փոխանակ իր անունին՝ ան դարմացումով տեսաւ թէ «Կարօ» ծածկանունը դրուած էր: Արփիարի կնքահայրութեամբ իրեն նուիրուած այս ծածկանունը հաճելի թուեցաւ իրեն եւ երկար ատեն զործածեց զայն, մինչեւ որ բոլոր հասնող, գրէ՛լ զործածելու կարող կարապետները սկսեցին կարօ ստորագրել, դուք էրաւամբ, եւ այսպէսով չփոխութիւն առաջ բերել: Այդ ատենէն ի վեր ան միշտ գործածեց իր բուն անունը:

«Հայրենիք»ի մէջ էր որ Արփիար այդ օրերուն գնահատական ջերմ խօսքերով Մալկարացի կարդին եւ թիկնանցիներն անունները կը յիշատակէր իբր գաւառացի ինքնատիպ գրողներ՝ որոնք տո՛ւմային հարազատ զեմագիծ ունեցող եւ իրապաշտ գրականութիւն մը կը մշակէին: Այդ յիշատակութենէն յետոյ էր, որ թիկնանցիներն, այդ իրիտ ինքնատիպ ու մեծ գրագէտը, կապուեցան Արտաշէսի հետ՝ զոր իր «Բուրաստան»ը կը կոչէր: Արդարեւ լոյսի, գրականութեան նոր ու լուսապիծ ուղի մը երկու ռահմիքներն էին անոնք, ուղիի մը որուն պաշտպանն ու ձեռքբանողը պիտի ըլլար աւելի ուշ Արտաշէսը իր Վարդան Գրականութեան մասին հրատարակած յօդուածներով: Ասոնց երեցած ատեն՝ արդէն իսկ երեւան եկած էին Մշոյ Գեղամը, Զարգարեանը, Գաղանճեանը եւ ուրիշներ:

Այլեւս մեծ չափով սկսած էր արտադրել ան եւ իր մտքի արտադրութիւնները հրատարակել պոլսական գրեթէ բոլոր թերթերուն եւ սարբերականներուն, ինչպէս նաեւ Զմբուհայի Արեւիքայի Մամուլին մէջ: Միւս կողմէ՝ ընկուզուած էր Փրահսական գրականութեան մէջ՝ իր լաղը:

դոր կը ճանչնար խորապէս: Պոյսոյ ջարդէն յիստոյ մեր երիտասարդ գրագէտներէն շատեր անցած էին Եւրոպա, իսկ Արտաշէսին եւ նմաններուն արգելուած էր նահանգի սահմաններէն դուրս ելլել: Այս սեղմումը արգելք էր եղած սակայն, որ ան դարբեցնէր արտասահմանի հետ իր յարաբերութիւնները: Կը շարունակէր ստանալ Մէրքիւր տը Ֆրանս գրական լուրը՝ հանդէսը, երիտասարդ սէմպոյիտներուն ժամադրութայր Լա Բյիւմ պարբերականը եւ Լէօն Պազալժէթի Լը Մակագին էնթէրմասիոնալը: Այս վերջինին եւ աւելի վերջ Լ'Անջիօի մէջ ան հրատարակեց հայ գրականութեան վրայ քանի մը յօդուածներ: Այսպէսով ան հիացիկ համակրութիւն ու բարեկամութիւնը չհանցաւ Պազալժէթի, այդ հայասէր հեղինակին: Անոր արտասահմանի հետ այս յարաբերութիւնները՝ որոնցմէ ոմանք տեղի կ'ունենային Ռոտսթոյնի օտար Հիւպատոսներէն մէկին բարեացակամ միջնորդութեամբ, համիտեան շրջանին՝ խիտ միտնալուոր էին: Բայց Մակագրայնի մէջ կարծերունի դաժմապատ մը, Սալիի Միւնիքր պէյ, որ Արտաշէսին հօրը մտերիմ բարեկամը ցոյց աբւած էր ինքզինքը եւ բարեացակամ վերաբերում ունէր անոնց հանդէպ: Այդ բարեացակամութեան ապացոյցը տուաւ ան դէժ անդամը: Սիւսակ (Սուրէն Պարթեւան) Մանչեսթրի մէջ կը հրատարակէր «Վաղուան Զայնը» խորադրով հանդէս մը: Արտաշէս դադողնաբար կ'աշխատակցէր անոր: Սիւսակ թէ՛ թերթը զրկէր էր եւ թէ՛ դիւբնամակ մը եւ իր լուսանկարը՝ որոնք իշխանութեանց ուշադրութիւնը զրաւած ըլլալով վար դրուէր էին: Անոնք կրնային Արտաշէսին կորստեան պատճառ դառնալ, բայց դաժմապատը զանոնք իրեն թով վար դրէր էր եւ Մակագրայնի վերջնականապէս հեռանալէ առաջ հօրս յանձներ էր: Այսպէս՝ հալածանքէ աւելի կամ նուազ հեռու մնաց ան, թէ եւ քիչ չէին այն թուրքերը՝ որոնք զինքը կը նկատէին իրր վտանգաւոր մարդ:

Ինք շատ փոյթ էր ընէր այս բոլորը եւ կը շարունակէր իր անդուստ գրաւէրի փափաքներուն զոհացում առլ բոլոր հնարաւոր միջոցներով: Կը թղթակցէր Վէշհարքնի հետ՝ որուն վրայ կը հիանար, եւ որմէ ազդուելով պոյսա-

հայոց մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը փորձէր ազատ ոտանաւորը արտակարգ յաջողութեան: Կը զրէր նաեւ Ռէմի տը Կուրմօնի, որուն հետեւելու ձգտումներ ունէր: Կը շարունակէր նաեւ դադողնաբար ստանալ ընկերվարական թերթեր եւ գրքոյններ: Այդ միջոցներուն ան զեռ ճշգրտ էր իր ընկերային դաւանանքը, ուսումնասիրելու եւ փնտրելու վրայ էր: Կիւթթով Լրպօնի բազմաթիւ հեղինակութիւններուն ընթերցումը եւ Ռ. տը Կուրմօնի միտքերը աւելի պայծառացուցին իր դատումները, այնպէս որ ան ճշգրտ էր հակումը որ էր դէպի անհատապաշտութիւն (էնտիվիտիւալիզմ) եւ որ կը յանգէր իր մտքին մէջ անիշխանական տեսութեան: Անոր համար, զուցէ, ինքը ըլլալով հանդերձ հայրենասէր հայ մը, սահմանադրութեան հրոշակումէն առաջ թէ վերջը մնաց անկախ ամէն հայ քաղաքական կուսակցութեան, չծածկելով սակայն իր համակրութիւնը Դաշնակցութեան, որուն մէջ էին բոլոր իր ընտրեալ եւ շատ սիրած բարեկամները՝ Զարգարեան, Գեղամ Բարսեղեան, Միտաքեան, եւ այլն:

Ժիւլ Լըմէթրի եւ մանաւանդ Ռ. տը Կուրմօնի ընթերցումները իր մէջ երեւան հանեցին գրական քննադատի իր հակումները: Ինք արդէն կանոնախն մեծապէս կը շահադրողուէր զբնական ամէն երեւոյթով եւ կը զծէր դէմքեր, բայց իր դատելու ինքնատիպ եղանակը ճշգրտած է աւելի վերջ: Իր գրական քննադատի հանրածանօթ համբաւը ռուբրադործուեցաւ աւելի վերջ երբ Բիւզանդիոնի, Ագատանարտի, Շաւքի եւ ուրիշ թերթերու մէջ կոչուեցաւ հրատարակելու իր հեղինակաւոր քննադատական յօդուածները ժամանակակից բոլոր հրատարակութիւններու մասին: Անիկա երբեմն միայն անողորձօրէն հեղինոյ էր անտանիլի միջակութիւններու հանդէպ՝ հոգ չէ թէ անոնք աշխրաւօրէն համբաւի տիրացած ըլլային, սակայն անչափ եռանդ եւ դիտակցութիւն կը դնէր իրական արժէքներ ի վեր հանելու համար, ինչպէս՝ օրինակ՝ աշխարհագրաբանութիւնը դորցոյց տուաւ Միտաք Մեծարենցի յայտնութեան առիթով: Գեղամ Բարսեղեան՝ որ միշտ մնաց իր մտերիմ բարեկամը, իրեն զրկած էր Մեծարենցի ձեռագիրներէն՝ նախ քան անոր առաջին

հատորին հրատարակութիւնը: Արտաշէս յայտնեց իր անլերապահ հիացումը եւ, եթէ չեմ սխալւի, դրեց նաեւ հիւանդ բանաստեղծին: Անոր առաջին հատորին հրատարակութիւնէն վերջ հրապարակով ալ արտայայտեց իր դնահատանը, ինչ որ ազդեցութիւն ունեցաւ Մեծարեւելի բանաստեղծական բարձր արժանիքին ծանօթացման տեսակէտէն:

Սահմանադրութեան հռչակման տարին ան ի յայտ բերաւ նաեւ իր հօրմէն ժառանգած բեմադրացի կարողութիւն մը: Իր ձայնը յստակ եւ հաճելի էր, արտայայտութիւնը հանդարտ եւ ինքնավստահ՝ առանց ցրտութեան, շարժումները ժուժկալ, բայց տեւիւն ու առանց ուռուցիկութեան, իսկ պարբերութիւնները փերկանական մեծ ճշդութեամբ կը յաջորդէին իրարու աշպէս՝ ինչպէս եթէ գրուած ըլլային ինամբով: Ունկնդիրը այս փոքրահասակ այլ զօրաւոր, համեստ այլ ինքնավստահ, պարզ այլ ազդեցիկ մարդուն չէր բռնեցէ կը կախուէր, հմայուելով անոր բարձր բայց փոքրիկ դրականացած ժողովրդին ու նաեւ նայուածքէն՝ որուն կայծկլտող փայլը կը զերէր, կը հպատակեցնէր:

Արտաշէս 1903էն ի վեր հետեւած էր նաեւ հոգեկան գիտութիւններու եւ մասնաւորաբար քննածուծութեան: Եռվհանէն Գաղանճեան, որ դասաւանդեալ գրականութեան ջատագովներէն ըլլալով շատոնց կը թղթակցէր Արտաշէսի հետ, իրեն կը գրէր նաեւ իր քննածական կիսատ յաջորդութիւններու մասին: Արտաշէսն էր որ զայն գրաւ գործնական ուղղութեան մէջ: Աւելի վերջ Արտաշէս Փրանսերէնի Թարգմանեց օֆիլթիզմի մասին անոր մէկ գործը՝ որ չեմ գիտեր թէ հրատարակեցա՞ւ թէ ոչ: Այս մարդին մէջ Արտաշէս իր ձեռք բերած արտակալ կարողութիւնները առաւելապէս կը գործածէր ինքնաթիւղարկութեամբ իր անձին կատարելագործումին: Եւ փորձը ցոյց կուտար թէ ան օրէ օր աւելի տէր կը դառնար ինքնիշխան՝ որքան հոգեկան՝ նոյնքան նաեւ ֆիզիքական հասարակականութեան տեսակէտով: Յիշելու համար միայն մէկ պարագայ, ինչպէս կը պատմեն Նիկոմիդիոյ եկեղեցիին մէջ իրեն հետ բանտարկուողները, ան վերջին օրերուն ուզած է մոռնալ

թէ ունի մայր, քոյր, եղբայր՝ դորս անքան շատ կը սիրէր, ուզած է հեռու պահել ինքզինքը ամէն զոյալմարտութենէ, որպէսզի իր տառապանքը նւաղեցնէ եւ դացած է դահիճներուն հետ առանց յուզումի:

Ես կը յիշեմ այն հիացումը դոր ինծի յայտնած էր ինքը Միւլֆօրտ անունով հոգեկան գիտութիւններու մեծ վարպետի մը մասին՝ որ բացարձակապէս տիրապետած էր իր անձին եւ որ մեռած էր հանդարտութեամբ քրնացած ատեն նաւակի մը մէջ, վասնզի աշպէս կախմեցած էր: Ես կը հաստատմ թէ անիկա յաջողած է մոռնալ ամէն բան եւ դիտցած է մեռնիլ նուազագոյն տառապանքով եւ գիտակից հանդարտութեամբ մը, ինչ որ հոգեբանօրէն աւելի հերոսական մահ է քան դերագրիւ թաղութեան պահու մը պատահած մահ մը: Անցողութեամբ ըսեմ թէ անիկա կարող էր իր կամբ ին ուժով նոյնիսկ անզգայութիւն առաջ բերել իր մարմինին որեւէ մէկ կէտին վրայ եւ հոն միւլեւ ասեղ մը՝ առանց ցաւի:

Այն ատեն երբ ես ամբողջ ուշադրութիւնս կեդրոնացուցած էի մեղուններու կեանքին ուսումնասիրութեան վրայ, Արտաշէս, հետաքրքրուելով հանդիմած ասոնցմով, տարուած էր շատ բարդ եւ հոգեբանական խոր հրատարակեալ պահանջող գիտութեամբ մը, գրալուծութեան (կիմաֆօլօմի) ուսումնասիրութեամբ: Գրալուծութիւնը հիմնուած ըլլալով հոգեբանական միմանկներու մարդկային շարժումներու վերայ ունեցած անգրագարծումին եւ հետեւաբար անոնց նաեւ գիրերու վրայ պատկերացումին իրողութեան վրայ, դրական գիտութիւն մըն է՝ որ կը պահանջէ միանշաման հոգեբանական հմտութիւն եւ մեծ թափանցողութիւն: Երկար ուսումնասիրութիւններէ, փորձերէ եւ գրալուծութեան հիմնադիրին Գրեքիէ օժանդէն հետ հրահանգիչ թղթակցութիւններէ յետոյ՝ Արտաշէս կատարելապէս իւրացուց այդ գիտութիւնը՝ որ իրեն առիթը կուտար հոգեբանական իր խոր հմտութիւնը մարդկու շարունակ: Ան գիրերու վրայէն նկարագրիւններ կը վերլուծէր մեծ ու անակնկալ ճշդութեամբ:

Մեր ընտանիքը կ'ապրէր այսպէս խաղաղ

ու բարգաւաճ եւ իւրաքանչիւրս նուիրուած էինք մեր նախասիրած աշխատութիւններուն: Այդ կեանքին ձմեռնային գիշերուան մը պատկերը կուտայ Արտաշէս իր հետեւեալ տողերուն մէջ.

.

Սեմեակին մէջ, շուրջը քոնքին,
Կը լրէւ մայրս օթոցն հերուան,
Քոյրս, անուշիկ տղեկ, լըռին,
Կը հիւսէ իր անվերջ գուլպան:

Եղբայրս անձայն ու մըտամփոփ,
Կը մըրտաւ էջ մ'ըսպիտակ.
Ես կը համբեմ սրտատըրոսի՝
Ժամացոյցին անվերջ քիւֆ-քաֆ:

Ու ծեր հայրըս, ճակատն հակած
Հին մատենին վըրայ խոշոր,
Դեռ կ'որոնայ իր հին կապած,
Ունայնաբեկ սրտով խոժոռ:

Եւ լամբարին բակն՝ երազուն,
Հինգ ճակատներ կ'սկեզգոծէ:
Ճիշդ այսպէս էր ձմեռն, հերուն,
Գալ տարի... դուռը ինձի գոց է:

Ձմեռն գիշերն է ցուրտ կարի՛,
Եւ յուսաբափ եմ քիչ առ քիչ.
Ձմեռն գիշերը կ'երկարի՛,
Եւ սիրտս ունի հոգ ու կըսկիծ:

Բայց ի՞նչ է այս չարաշուք հոգը: Միթէ յոռեւես մարդարէութիւն մըն է ան: Այդ պահուն իւրօր որո՞ւ միտքէն կ'անցնէր թէ այս խաղաղ ու համբարչի ընտանեկան կեանքը՝ որ երջանկութիւն կը բուրէր, կրնար խռովուիլ, ալեկոծութեան բռնուիլ եւ նաւարկել: Որո՞ւ միտքէն կ'անցնէր թէ չարաշուք օր մը գաւառական

այս խաղաղ անկիւնին մէջ իր զարդացման նուիրուած հայկական ամբողջ համայնք մը, ամբողջ Հայութեան հետ, զոհր պիտի ըլլար ահեղ ու համատարած ոճիւրի մը, թէ մեր բազմադարձ գերդաստանը եւ մեր ընտանեկան երջանիկ յոյնը՝ որուն վրայ հօրս շուրջը եւ Արտաշէսին փառքը երանութեան միջոյնք տըր մը ստեղծած էին, կրնային ենթարկուիլ ահեղ փորձանքներու եւ կորուստի...:

Ազգային շրջանակի մէջ Արտաշէսի գործունէութիւնը եղած է քանի տնօրէնութեան թաղականութեան կամ հողարարութեան մասնակցիլ: Այդ պաշտօններուն մէջ ան ջանացած է օգտակար ըլլալ, բայց յարստապէս սիրտով չէր զգար հանրային պաշտօնէն եւ շատ քիչ էր հոգնար անոնցմէ: Ինչ կը սիրէր ապրիլի մեկուսի, որպէսզի կարենար ընկղմիլ իր դրական եւ իմաստասիրական ընթերցումներուն եւ զործունէութեան մէջ: Բայց եւ այնպէս կը զրազէր վարժարանական հարցերով, կը գնէր ու կը կարդար մանկավարժական գիրքեր եւ այլն ու մօտէն կը յարարերուէր վարժարանի ուսուցիչներէն արժանաւորապէս ընտրուող հետ: Մալկարան հինէն ի վեր նախաձեռնողիւր էր ուսուցիչներու ընտրութեան մէջ եւ շատ լաւ ուսուցիչներ ունեցած էր, Վ. Յորոսեանը, Ս. Սրենցը, Տ. Զորսեանը եւ ամէնէն վերջը Յ. Քիւֆէճեանը (Չալկան): Որ 1931ին տնօրէն կարգուեցաւ Մալկարայի վարժարանին: Այն ատեն Արտաշէս իր զբաղմունքներուն լրումին մէջ էր: Քիւֆէճեան գեռ հալիս բրած էր իր նախափորձերը: Ինք արդէն օգուտած նուրը դիտողութեամբ եւ զրական ինքնատուրութեամբ՝ կը փնտռէր իր համրան՝ զոր դու չէր պտած: Իր ամենօրեայ երկարատեւ շփոմանքը Արտաշէսի առաջնորդող դադարաւորներուն հետ, միացած այն զբաղմունքներու, քննադատական եւ իմաստասիրական ընթերցումներուն՝ որոնց Արտաշէս կը մղէր զինքը, հետզհետէ կադմէցիին իր մէջ զբաղէր՝ որ քիչ յետոյ երեւան պիտի զար իր բովանդակ ինքնատուրութեան մէջ: Անոր «Ոնորհարհները» որ գրուած են մեծ մասամբ այդ թուականներուն՝ այդ խորապիւր ստացած են Արտաշէսի թելադրութեամբ:

1912ի օգոստոսի սկիզբները տեղի ունեցավ Միւրեֆթէի եւ Կէլիպօլուի մեծ երկրաշարժեր՝ որ Մարկարայի մէջ ալ բաւական աւելբ գործեց: Այդ առիթով Ա. Անտոնեան որ թերթի մը հաշուոյն արկածեալ վայրերը աշցելութեան ելած էր, Արտաշէսին այցելութեան, եկաւ: Քիչ ատեն վերջ Գեղամ Բարսեղեան, եւս եկաւ: Այդ ամառը մեղի համար ամենագեղեցիկներէն մէկը եղաւ: Բայց այդ հմայքը շուտով թաղուեցաւ մեր յիշողութեան մէջ, վասնզի շուտով յաջորդեցին մեծ դէպքեր՝ որոնք սկիզբը եղան մեր ընտանեկան օճախին քայքայման: Հոկտեմբերի աւաջին օրերուն պալլեացաւ Պալքեանեան պատերազմը եւ ամիս մը շանցած Մարկարան գրաւուեցաւ պուլկար շատ փոքրաթիւ ջոկատէ մը՝ որ շաբաթէ մը լքեց քաղաքը: Թուրքերը՝ իրենց սովորութեան համեմատ՝ իրենց լազ զինուորներով եւ պաշտպաններով Կէլիպօլուի ճամբով եկան ու յարձակեցան մասնաւորապէս հայ թաղին վրայ՝ որ կէս ժամու չափ զենքով ինքնապաշտպանութիւն բրու: Մինչ հայ թաղին հարաւ-արեւելակողմէն քաղ երկտասարդներ կ'արգիլէին Թուրքերու խուռումը, մենք կը գտնուէինք արեւմտակողմի ծայրագոյն կէտին վրայ, վասնզի մենէ անդին բոլոր հայ տունները պարպուած էին: Վայրկեանէ վայրկեան յարձակումի կը սպասէինք: Արտաշէս զինուած էր՝ ինչպէս եւս ու հայրս: Յարձակողները սակայն զինեցին խորամանկութեան եւ բանապանցներ զրկելով հայտ ընթացք ցոյց տուին: Տեղի ունեցաւ կանանչ զրօշի տակ «Ալլահ էփէր» ոռնացող արիւնխարանձ վռճմակի մը անցքը հայ եւ յայն փողոցներէն: Կացութիւնը տաղաւարալի էր, կէս ժամ յետոյ մեր զէնքերը կը պահանջէին: Այդ պահուն էր որ Քիւֆէճեան՝ իր պաշտօնակիցներէն մէկուն հետ մեր տունը ապաստանեցաւ. ան զինուած էր խոշոր ատրճանակով մը: Հայերը զանազան ձեւերով ուշացուցին զէնքերու յանձնումը. անոնք կ'ուզէին ժամանակ շահիլ: Եւ իրօք թիչ յետոյ՝ պուլկար կանոնաւոր բանակին հետ ընդհարումները կը սկսէին: Նոյն զէնքեր իսկ քաղաքը մասամբ կը շրջապատուէր Պուլկարներուն կողմէ:

Ընդհարումները տեւեցին երեք օր, Թուրքերը սպառնացին ջարդել զմեզ եթէ իրենց վրայ զէնք պարպէինք: Հայերու կողմէ ո'չ մէկ անխառնձ քայլ առնուեցաւ եւ ընդհարումները վերջացան Թուրքերու փախուստով: Արտաշէս բոլոր այս պատահարներու միջոցին հանդարտ ու դուրսթ էր: Ան չէր վախնար մահէն, ո'չ արնպէս ինչպէս քաղաքի զինուորը այլ իւր եպիփուրեան փրկութիւնը մը: Եւ երբ պաշարման կոնքներու միջոցին յաղթանակը որ կողմին մնալը դուշակել կ'ուզէինք, «Ջար մը նետէ՛, Յակոբ – Թաւմաշաթ»՝ կը կատարէր ան Քիւֆէճեանին հետ, կրկնելով այսպէս Անաթոլ Ֆրանսի խօսքը, անոր «Հին Աստուծոնք»էն առնուած, եւ Քիւֆէճեանին տալով նոյն հեղինակին Լա Ռօթիսընի տրլա Ռէն Բեւոսի մէջ գործածուած մակերբ մը: Գրեթէ նոյն բանը կ'ընէր հայրս հանդարտօրէն քաւիմաւ բանալով, սա տարբերութեամբ որ ան միշտ էր նպատա Պուլկարներուն կ'եղբակցանք իր խաղը:

Ես չպիտի յիշեմ ուրիշ շատ մը մանրամասնութիւններ իր հանդարտութիւնն ու քաջութիւնը ի մեր հանելու համար, բայց կ'ուզեմ յիշել փոքրիկ միջուղէպ մը՝ որուն մէջ յառկանչօրէն երեւան կուզայ պարագային համեմատ խիզախ քայլեր առնելու իր հակումը:

Պուլկարական գրաւման տունն ընական է թէ պատերազմական միճակ կար եւ պուլկար ամենայնտին զինուորին իսկ խոշոր բռնապետ մը դարձած էր: Անիշխանութիւնը եւ անիրաւութիւնը կը տիրէին եւ յաղթականները ժողովուրդին վրայ կեանքի եւ մահուան իրաւունք ունէին: Մենք շատ մեծ դժգոհութիւններ ունէինք, բայց փորձով գիտէինք թէ ունէ պահպանաւ օգուտ չունէր: Ատոր համար հաշտ եւ ողորդող էինք ընդհանրապէս: Օր մը մինչ մենք ճաշ կ'ընէինք, մեր խանութէն ներս մըտաւ պուլկար պիւնով եւ անոպայ ենթասպայ մը: Ես ելայ իր ուղած թաշկինակը իրեն ծախելու համար: Մարդը շատ հարբած էր: Գիւնին մասին կը պնդէր: Ես չէի համաձայնել: Սպան բարկացաւ եւ արտասանեց խօսք մը՝ զոր ես չհասկեցայ: Արտաշէս հասկեցր էր, մարդը կը հայհայէր: Անմիջապէս տեղէն

ցատկեց ան եւ գիտ մէկ կողմ հրելով՝ կիսատ պուշկարեղէնով ըսաւ որ կա՛մ առնէ թաղ-կինակը կա՛մ կորսուի։ Երբ մարդը բարկացած ձայնը կ'ուզէր բարձրացնել, Արտաշէս կոռ-փի վարչն վեր ուղղութեամբ սոսկալի հար-ուած մը տուաւ սպային ծնօտին : Մարդը կատղեցաւ, սուրը քաշեց, Արտաշէս հարուածէն խուսափեցաւ եւ փոքրիկ գունէ մը ան-յայտացաւ: Մարդը աւելի կատղեցաւ, պա-հակ զինուորները կանչեց սուլիչով, բայց ա-նօգուտ, հարուածը տրուած էր: Քիչ յետոյ երբ գացի Արտաշէսը գտնել մեր տան մէջ՝ ան հեռուէն կը ժպտէր ինծի, իր կայծկլտուն աչքերը ուրախութեամբ եւ հնգնութեամբ կը փայլէին:

Պաշտանեան պատերազմի վերջերուն կա-ցութիւնը շատ անորոշ էր: Յաճախ միթիւկ-ներ կը սարքուէին ի նպաստ պուշկարական պահանջներուն: Այդ միթիւկները ժողովըր-դային ինքնաբերական արտայայտութիւններ ը-լալէ հեռու էին եւ ուղղակի պուշկար իշխա-նութիւններէն կը պատրաստուէին բռնօրէ՛ Արտաշէս քանի քանի անգամներ ստիպուե-հայ ըստանալէն կողմէ այդ միթիւկներուն մէջ բանախօսելու: Այսպէսով անիրաւ թուրքի թշնամի նկատուած էր: Հայրս ալ այդ շրջա-նին փոխ քաղաքագետ էր եւ հակառակ ատոր՝ Պուշկարներուն գործած անիրաւութիւններուն դէմ էր, ու ո՛չ թէ թուրքերը սիրելուն, այլ. յանուն արդարութեան, կը ջանար թուր-քերուն օգտակար ըլլալ կարելիութեան սահ-մանին մէջ, եւ սակայն կարճամիտ ու մոլե-խանձ թուրքերը տխմարօրէն դայն իրենց թշնամի կը նկատէին:

Այս պայմաններուն տակ էր որ կը զբո-նուէր Արտաշէս անընդհատ 5 ամիս՝ որոնց ընթացքին ամէն յարաբերութիւն խզուած էր Պոլսոյ հետ: Ամառուան գեղեցիկ օր մը սա-կայն, «Ազատամարտ»ի փախստեայ թիւ մը ստացանք մեր Ռոտոսթոյի մէկ բարեկամին միջոցով: Անկէ իմացանք թրքական վաղահաս յարձակումը դէպ ի թրակիլ, եւ զիտնալով թէ պուշկարական թուրք ուժերը կը գտնուէին հելլէն եւ սերպ ճակատներուն վրայ, խոհե-մութիւն սեպեցինք ափսափոյ պատրաստուե-

լով յաջորդ օրն իսկ (1/14 յուլիս 1913) ճամ-բայ ելլել կատարելով դէպի Ադրիանուպոլիս:

Մեր ընտանիքը թրքական վերադարձման ատեն արնետղ էր: Հոն Արտաշէսին զլիւռն փոքրիկ փորձանք մը եկաւ, բայց հետեւանք չունեցաւ: Մէկ ամիս վերջ մինչեւ Ուլուն Քէօփիւ մեր կորսուած գոյքերու խնդրով պրազած ատեն կը բանտարկուէի ու հակողու-թեան տակ Մալկարա կը զրկուէի, Արտաշէս մեր ամբողջ ընտանիքին հետ՝ հազար դժուա-րութիւններէ յետոյ՝ կը յաջողէր Պոլիս անց-նել:

Իմ Մալկարայ հասնելէս ու անմիջապէս ազատ արձակուելէս քիչ օրեր յետոյ Արտա-շէս ինծի կը գրէր թէ Ինչիոն աը Փատի պապ-հովազարական ընկերութեան մէջ պաշտօնի կոչուած էր իբր քննիչ եւ թէ Պուլէն կը մեկ-նէր Նիկիտիդիոյ եւ Պրուսայի շրջաններու հայ գիւղերը:

Ես Մալկարայի մէջ մեր աւարտութե-նէ փրկուած մաս մը ապրանքները ծախելէ յետոյ երբ՝ նոյնքերի վերջերը վերջնակա-նապէս Պոլիս փոխադրուեցայ, մեր ընտանիքը հաստատուած գտայ Իճատիյէ, քարէ վարժա-րանին փողոցը՝ Մ. Շամտանճեանի տան ճալ-դիւ հանդիպակաց տան մէջ: Արտաշէս աբդ միջոցին ճամբորդութեան մէջ էր եւ իսկի-չէհր, Քոնիա, էրէջի, Պօր հանդիպելով՝ հասած էր Կեսարիա: Քիչ ատեն վերջ վերա-դարձաւ ան եւ մենք ուրախութեամբ զիրար համբուրեցինք վերստին: Արտաշէս աւելի վերջ սպահնազարական նոյն պաշտօնով աշ-ցեից նաեւ էնիկիրի եւ շուտով վերադարձաւ:

Ինչպէս ըսի, հաստատուած էինք Սկիւ-տարի մէջ՝ ուր կը բնակէին օրուան մտաւորա-կան խիտ ծանօթ դէմքերէն շատեր: Հոն էին Մ. Շամտանճեան, Ծ. Միսաքեան, Զ. Եսայ-եան, Ծ. Պէրպէրեան, Ե. Տէր-Ալդրէասեան եւայլն եւ Մեղրն Կիւրճեան՝ որ իր Գասթէմու-նիի աքտրափայլէն իսկ ժամանակին կեղծ ա-նունով Արտաշէսի կարծիքը հարցնելու հա-մնաստութիւնը ունեցած էր իր զրական մէկ դործին մասին, առանց երբէք իր ինքնութիւ-նը յայտնելու: Բոլորը սիրեր էին Արտաշէսը

եւ այս վերջինը իրենց հանդիպած ատեն իր հանդարտ ու ժպտուն աչքերով այնպէս մը իր նայէր անոնց որ կարծես կը զգուէր զանոնք: Ամենօրեայ ժամադրամայր մըն էր Մատթոյին պատէզը: Իրելուները երբ միասին հորձէն կը վերադառնայինք, հոն՝ Մթմալուէն կը բարձրախոսէին ետեւ մարդ մտնող արեւին զմայլանքին մէջ՝ քով քովի կը նստէինք Արտաշէսին հետ անխօս, ես՝ երազելով՝ հին կեանքս, գիրքերս, մեղուներս, որսորդութիւններս եւ ազատ օդի կեանքս, մինչ ան՝ իրաւորովի աչքերով՝ որոնք յանկարծ կը բացուէին կայծեր արձակելու համար, կ'որոնձար հին հայկական տաղաչափութեան կիրարկումը աշխարհաբար ոտանաւորին վրայ: Իր այդ տաղաչափութեամբ զրած փորձի ջերթուածներէն երկու հատ գտայ իր ձեռագիրներուն մէջ՝ ոտանց խորագիրի: Բայց մեր խոսկումները կ'ընդհատուէին շուտով: Ահա՛ հետզհետէ կուգային Մ. Շամտանճեան, Ծ. Պէրզէրեան, Վ. Եարճանեան, Ծ. Միսաքեան, կամ Մ. Կիւրճեան, իր անբաժանելի Սոսկայի Գալուստին հետ, կ'էր. Տէր-Անդրէասեան, Պ. Քէչեան եւ այլն:

Ընդհանուր պատերազմի յայտարարութենէն քիչ ամիսներ առաջ Պոլիս հասաւ նաեւ Ատոմ Եարճանեան, այդ մանկահոգի մեծ դիւցազնեղբայրը: Իր Պոլիս հասնելուն յաջորդ ատուուն իսկ մեր տունը եկաւ ան (մօտ դրացիներէ կինք) եւ համբուրուեցաւ Արտաշէսին հետ «վարպետ» բացադանելով՝ համեստօրէն: Առաջին անգամն էր որ անոնք դիրքս կը տեսնէին: Բայց Արտաշէսին կողմէ՝ Սիամանթոյի ամբողջական գործին նուիրուած խանդավառ քննադատականը շատեց միացուցած էր երկու բանաստեղծները՝ որոնք թղթակցած էին արդէն եւ դիրքս քննարկէին:

Մեր եւ Շամտանճեանի տունները, Մառտոյի բարձրահայեց պարտէզը ժամապարտ վայրերն էին այլ եւս վերը յիշած անձերէն քանիներուն եւ ուրիշ պատահական զբաղէտ կամ զբաղէր այցելուներու որոնց մէջ իբր ասան մտերիմ կը հաշուուէին նաեւ Հ. Թորոսեան, Գ. Բարսեղեան, Յ. Մնձուրի, Յ. Քիւֆէ-

ճեան՝ որ այդ պահուն Պոլսոյ մէջ ուսուցիչ էր:

Մեծ պատերազմի յայտարարութենէն վերջ՝ անկարելի դարձաւ Արտաշէսին իր ապահովագրական քննիչի պաշտօնը շարունակել, վասնզի ներքին պաշտօնները ճամբորդելու մեծ դժուարութիւն կար եւ ընկերութիւնը՝ որուն մէջ կ'աշխատէր, իր գործերը կը սահմանափակէր: Այն ատեն Արտաշէս ձեռնարկէր ուսուցչութեան: Անիկա այցելու ուսուցիչ եղաւ եւ զատեր ստանձնեց չորս օր Գատրիկի Արամեան վարժարանին մէջ՝ որուն տնօրէնն էր Հայկ Պօճատարեան, եւ ուր կը պաշտօնավարէր նաեւ Յ. Օշաթան: Արտաշէս զատեր ստանձնեց նաեւ Սկիւտարի Ս. ինչ եւ Կաթիլիկ Հայրերու վարժարաններուն մէջ: Ուսուցչութեամբ աւելի կը շահէր թէեւ, բայց սկիզբները գոհ չէր: Հետզհետէ սիրեց մանուկները՝ որոնք սկսած էին՝ պաշտել զինքը: Կիրակի օրեր քաճախ Գատրիկի Սկիւտար տղոց խումբէր կուգային ծաղկեփունջերով Արտաշէսին այցելելու՝ տեսնել մը ուխտատեղի դարձնելով անոր տունը:

Թուրքերոյ զօրաշարժէն ու պատերազմի մասնակցութենէն յետոյ՝ ինչպէս բոլորին, մահաւանդ զբաղան ծանօթ անձերուն մտահոգութիւնը աւելցած էր:

Ես զանց կ'ընեմ անոնցմէ շատերուն խանդավառութիւնները եւ յուսալքումները վերլուծել Արտաշէսին նուիրուած այս կենսագրական տողերուն մէջ, հակառակ անոր որ անոնց պատկերաշարք այս պահու աւելի յստակօրէն կը զծուի յիշողութեանս առջեւ: Եւ կը մօտենամ 1915 Ապրիլ 11/24ի մեծ ողբերգութեան՝ ճշմարիտ հոգիիս մէջ ծնող առաջին օրերու սարսուռը:

Այդ օրուան նախորդ՝ չաթաթ իրիկունը մենք սովորականէն աւելի կանուխ հաւաքուեք էինք ճաշի սեղանին շուրջ: Սիամանթոյի մայրը յուշուած ու լալաղին եկաւ մեզի տեղեկացնել թէ Ատոմը ձերբակալած ու տարած էին: Ներայրս ու ես հայիւ թէ դուրս նետուեք էինք՝ իմացանք թէ Մ. Շամտանճեան

եւս ձերբակալուած էր: Մուկթարը զրկեցինք պահակահոցները եւ տեղեկացանք թէ անոնցմէ մէկին մէջ չորս հոգի կան ձերբակալուած: Միւսներն էին Մանուկ Պամմաճեան եւ ուրիշ մը: Հակառակ երաշխաւորութեան եւ զիմումներու՝ նոյն գիշերը ձերբակալուած էր նաեւ Կիրճեան: Անոնք վար դրուեցան եւ գիշերանց Պոլիս տարուեցան: Դէպքը թէ եւ անակնկալ էր եւ երեւոյթով սովորական, բայց մեր միտքերը պատրաստուած էին անասելի աղէտի մը եւ իբր այդ աղտուեցանք մենք անկէ: Գիշերը չքնացանք: Կիրակի առաւօտ մենք դործի չպիտի երթայինք: Հայրս երբ իր սովորական սուրճը կ'առնէր, կը խօսակցէինք եղած ձերբակալութիւններուն վրայ, սակայն դեռ չէինք դիտեր թէ Պոլիս ու Բերա կ'ընէր պատահած: «Տղա՛ք, բաւ ա՛ն խոհուն եւ մըտահող երեւոյթով մը, այս շունները մեզի դէմ չառ շարիքներ պիտի գործեն, այս պատերազմէն վերջ ողջ մնացող Հայը մատով ցոյց պիտի տրուին»: Յետոյ որոշեցինք որ Արտաշէս դուրս չելլէ եւ ես Բերա երթամ տեղեկութիւններ քաղելու համար: Կամուրջին վրայ հանդիպեցայ նոր ձերբակալուած խումբերու՝ որոնք Պոլսոյ կողմը կը տարուէին: Անոնցմէ շատերը ճանչցայ: Կային մտաւորականներ ալ: Տեսայ մ. Տէօկիրեանը՝ որ ուղեց խօսիլ Ժանօթի մը հետ, բայց արգիլուեցաւ ոստիկանին կողմէ: Ուրեմն կացութիւնը աւելի. Ժանրակը՝ չիւ էր քան մեր զգացածը:

Քիչ յետոյ եւ տեղեկացայ Հայ մտաւորական ընտանիին ղլխուն պայժած ահաւոր աղետին եւ տուն վերադարձայ:

Արտաշէս գերծ մնաց այս առաջին ձերբակալութիւններէն: Քանի օրեր յետոյ իմացանք թէ ձերբակալուողները տարուեր էին իրենց աքաղաղարէրը՝ Չանկըրը եւ Ալաշ: Ատմէն (Սիմանթո), Շամսանճեանէն, Գեղամ Բարսեղեանէն բաց քառթիւր եկան իրենց ընտանիքներուն: Մթնշաղկու պահ մը խաղաղ թուեցաւ եւ յարաբերական լաւատեսութիւն մը տիրեց: Արտաշէս կը շարունակէր իր դասերը: Ե. Միսաքեան՝ որ դեռ չէր ձերբակալուած եւ առեն մը պահուած էր, դուրս ելաւ եւ Արտաշէսին ու ինծի հետ Ֆրէնկէին շէնք

պտոյտի եկաւ: Ուրիշ օր մը Իւնիօն ապահովագրական ընկերութեան գրասենեակը եկաւ Ե. Օտեանը՝ որ իր կարգին խուսափած էր ձերբակալութենէ եւ հիմա ազատ կը պտոյտէր: «Ջէ՛ք վախնար, Պ. Օտեան՝ հարցուցի իրեն: «Ա՛յ, ո՛չ, անցաւ ա՛յն պատասխանեց: Եւ իրօք այս յարաբերական վստահութիւնն էր որ կը տիրէր միտքերուն վրայ:

Շատ չանցած, սակայն, իմացանք թէ ոստիկանութիւնը հասցէներ կը հաւաքէր: Գատրգիւղի ուսուցչներու կարգին Արտաշէսի ալ հասցէն առնուած էր: Կացութիւնը օրէ օր կը սկսէր տագնապալի դառնալ: Արտաշէս՝ մեր պնդումներուն վրայ՝ Սամաթիա տան մը մէջ պահուեցաւ մէկ ամիս: Յուլիս 26/8 օգոստոսի կիրակի օրը մենք ուղեցինք ընտանիքով այցելել Սամաթիա Ժանօթի մը տունը՝ ուր պիտի գար նաեւ Արտաշէս եւ մենք այսպէսով առիթը պիտի ունենայինք զինքը տեսնելու եւ խորհուրդ տալու որ դուրս չելլէ: Բայց ինք զմեզ կանխեց եւ Սկիւտար եկաւ, չէ՛ որ հասցէները առնուելուն վրայ ամիսէ աւելի անցեր էր առանց որ եւ ձերբակալութեան: Ժաշեցինք միասին: Զուարթ էր ու անհող: Ժաշէն վերջ քիչ մը դուրս ելաւ ան: Ես ելայ աւելի ուշ, բայց չգտայ զայն դուրսը: Տուն էր վերադարձեր իմ բացակայութեան: Ինչո՞ւ չվերադարձած՝ իր հասցէին ապահովագրելու նամակ մը կը բերէ ցրուիչը, բայց հօրս չի յանձնէր: Վերադարձէն յետոյ դարձեալ կը բերէ նամակը: Իրեն կ'ընկերանայր զաղտնի ոստիկան մը: Մինչ Արտաշէս կը բանայ նամակը՝ որ Փրանսերի զրուած էր եւ որմէ բան մը չէր հասկնար, ցրուիչ կարծուած մարդիկը կասկածելի խօսքեր կ'ընէն եւ ի վերջոյ Արտաշէսը ձերբակալելով կը տանին զայն ուղղակի նամատուոյց եւ անկէ Պոլսոյ ոստիկանատունը:

Ես չեմ յիշեր թէ մենք աղէտի մը մեր ընտանիքին վրայ սաւառնումին այն տարաւպահար գիտակցութիւնը զոր ունեցայ այդ դիշեր, պատահած է որ զգամ ուրիշ աղէտներու առանձին՝ որոնք պակաս չեղան իմ կեանքին մէջ:

Յաջորդ առաւ Ժորս հետ երրորդ անձի մը ընկերակցութեամբ Պոլիս իջանք, իմանալու համար թէ Արտաշէս ո՞ր տարուած է եւ

որպէսզէի հայրս դրամ տայ անոր: Զուգու-
թեան համար ես չպիտի բնկերանայի հօրս,
այլ միւս անձը: Երբ ոստիկանատան (Միւ-
տիլիէի) մօտեցած էինք, Տիլքանեան խանին
սողեւ հայրս ուղեց որ ետ դառնամ: Ես խն-
դրեցի իրմէն որ իր սովորական համարձակա-
խօսութիւնը այս անգամ ի գործ չդնէ, վա-
սրդիլի, բացատրեցի, կտրութիւնը ծանր է:
«Դիտեմ, տղա՛ս, ըսաւ, անհոգ եղիր»: Երկու
ժամ վերջ իմացայ թէ հայրս այլ ձեռքակալ-
ուէր էր հետեւեալ պարագաներուն տակ: Ու-
ստիկանատան ստորնայարկի մէկ սենեակին
մէջ հայրս պատուհանէն կը տեսնէ Արտաշէս
ոստիկանի մը դիմաց: Կը մօտենայ պատու-
հանին եւ ոստիկանէն կը խնդրէ որ թող տայ
իր դաւակին խօսելու եւ դրամ տալու: Այդ մի-
ջոցին Արտաշէս աչքերով ու յօնքերով բա-
ցատական նշան կ'ընէ երկու անգամ, հակա-
ռակ ատոր՝ հայրս ոստիկանին յանձնարա-
րութեան վրայ վերէ յարկը կ'ելլէ անոր պե-
տէն արտօնութիւն ստանալու համար: Արդ՝
այդ պետը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ Պոլսոյ Հա-
յուսթեան սարսափը դարձած արինաբբու
Մալկարացի Ալի Բիզան: Անկիս թոռնորդին էր
Հիւսէին էֆէնտի կոչուած թուրք արինը-
ռուշտ բունապետին՝ որուն հետ մեր մեծ հայ-
րը չափուած էր ժամանակին յաղթականօ-
րէն: Ալի Բիզա հայրս անմիջապէս ճանչնալով
կը ձեռքակայէ: Անուշտ մեր նախահայրերուն
հակառակութիւնը դեր չունէր այս ձեռքակա-
լութիւններուն մէջ: Ալի Բիզան նախապէս
Մալկարայի մէջ մեղի ամենուս նկատմամբ
մեծ բարեկամութիւն ցոյց տուած էր: Յետոյ
մեր Պոլսոյ մէջ հասարակ գաղտնի ոստիկան
դարձեր էր, հօրս գէպի Պոլիս ճամբորդու-
թիւններուն ատեն անկէ դրամական փոքրիկ
օջուսթիւններ ստացած էր, պատրուակելով
թէ ամսականը չի բաւեր: Պալքանեան պատե-
րալէին յետոյ Պոլիս գացող Հայերը կը պատ-
մէին թէ ան առհասարակ բոլոր Մալկարացի
Հայերուն դէմ արինախանձ առելութիւն ցոյց
կուտար՝ Պուլկարներուն գործած ոճիւրները
Հայերուն վերադրելով:

Հօրս ձեռքակալութեան վաղայաջորդ օրը
երբ տեսայ որ իմ ըրած զանազան դիմումներս

բացարձակապէս ապարդիւն էին, որոշեցի ա-
ռաւ դրամ տանիլ անոնց: Հաղիւ Պոլիս իջայ՝
ինծի իմացուցին թէ Արտաշէս ու հայրս ուրիշ
քսանի չափ ձեռքակալուածներու հետ Հայտար
Փայա տարուած էին շողեկատը դրուելու հա-
մար: Արտաշէս սոսկալի կերպով խոչտանդը-
ւած էր եւ կօշիկին մէկը ձեռքը առած կաղնի
կաղ կը քաշէր դժուարութեամբ: Աւելի վերջ՝
երբ ես ինքս ալ ձեռքակալութեան խուսափելու
համար պահուած էի, Արտաշէսն ստացուած
քառթէ մը տեղեկացաւ թէ անոնք բանտարկը-
ւած էին Իլդիւսի եկեղեցիին մէջ:

Իր Պոլիս եւ Իգմիտ բանտարկութեան պա-
հուն իրեն տրուած շարշարաններուն եւ իր
ու հօրս մարտիրոսացման պարագաները զինա-
դադարի միջոցին նկարագրուեցան հետզհետէ
իր բանտակիցներէն Պ. Պ. Թորգոմ Գալընեա-
նի, Յակոբ Սարգիսեանի եւ Արիկ Մուսա-
եանի կողմէ՝ ժամանակ, ժողովուրդի
Ձայն եւ ժողովուրդի Ձայն-ժամանակ օրա-
թերթերուն մէջ: Ես լսեցի նաեւ իր ուրիշ
բանտակիցները՝ որոնցմէ մէկը՝ պատուական
ծերունի Հայ մը, անմիջապէս որ իմացաւ թէ
Արտաշէսի եղբայրն եմ եւ զինքը փնտած եմ
անոր մասին տեղեկութիւն ստանալու համար,
սկսաւ լալ լոյին այլ աղեկուտը լացով մը,
իբր միակ պատասխան՝ զոր կրնար տալ իմ
հարցումներուն: Այս աղեկուտը լացը՝ որ իմ
արցունքներս հոսեցուց, ինծի ամէնէն աւելի
պերճախօսօրէն բացատրեց ահագնութիւնը
շարշարաններուն՝ որոնց ենթադրուէր էին
հայր եւ որդի: Վերոյիշեալ գորոշներէն մին՝ որ
Միւտիլիյէթի բանտին մէջ Արտաշէսը զար-
մանած էր, հետեւեալ առդկելով որ պատմէ
ստալին անգամ բանտին մէջ Արտաշէսը տես-
նելը:

«Գէն ժամ յետոյ երկու ոստիկաններ, թե-
ւեքէ մտած սենեակ բերին մէկը՝ որուն դէմ-
քը ծեծէն այլափոխուած եւ ոտքերը ուռած,
հաղիւ ատեն ունեցաւ տախտակամածին վրայ
տարածուելու զգայալիւրկ:

«Ժամ մը վերջ միայն կրցաւ բանալ աշ-
քերը ու չորս դին ակնարկ մը նետած պահու-
միայն կարելի եղաւ ճանչնալ Արտաշէս Յա-
րութիւնեանը: Զարմացած եւ ուշադիր կը

զիտէր, չկրնայով ոեւէ մեկնութիւն տալ մեր հանդիպումին: Սոսկուս վիճակին մէջ չէր գտնուեր ինք. յոյն ուսուցիչէն եւ ընկերներէն ծածկոց մը, բարձր մը ճարեցիկնք ու թուրք բանտարկեալ ղեղապարծ մը բերել տուաւ բանարկութեան անհրաժեշտ ղեկըրը զարմանելու համար իր ոտքին եւ երեսներուն վէրքերը: Լուռ բայց տեսական աշխատութեամբ կը հետեւէինք մեր գործին՝ արհամարհելով ոտով կաննէրու ակնարկները, որոնք ուղղուած էին մեր վրայ: Քանի մը ժամ աշխատութենէ յետոյ, հաղի կարելի եղաւ մեզիւ իր ցուերի ու կրցու պատմել թէ սատիկ դանակոծած էին զինքը Քիւֆէճեանի մասին հարցումներ ուղղելով, բայց ստիկա պատրուակ մ'էր միայն, չարժաւոյթը անձնական վրէժխնդրութիւնն էր: Քիչ մը վարը կը շարունակէ. «Այս մտածումներուն մէջ հետեւեալ առաւօտուն կը մեկնինք Պոլսէն՝ խիստ հսկողութեան մը տակ եւ խումբ մը ընկերներու հետ որոնք մէջը գտանք նաեւ Արտաշէս Յարութիւնեանի հայրը ուրիշ բանտէ մը բերուած: Յարութիւն ազա մէկն էր այն յարգելի դէմքերէն՝ որ առաջին տեսակցութեամբ իսկ տպաւորութիւն մը կ'ընեն վրադ»:

Բանտարկեալներու խումբը Հայտար Գալայի ճամբով Նիկիոմիդիա կը ղրկուի եւ նախ պահ մը ախոռի մը մէջ բանտարկուելէ յետոյ կը տարուի հայկական եկեղեցին՝ որ բանտի վերածուած էր: Այդտեղ չարչարանքները կը վերսկսին, այս անգամ ալ Պոլսոյ բանտերու նախկին անօրէն չէքէֆի Խպրահիմ անունով՝ պապանի մը կողմէն: Պ. Թորգոմ Գալընեան կը պատմէ եւ կ'աւելցնէ թէ հօրս ոտքերն ալ այս խոշտանգումներէն վիրաւորուեք էին եւ թէ Արտաշէս կը զարմանէր զանոնք:

Այս զարհուրելի խոշտանգումներուն առթիւ Պ. Յ. Սարգիսեան կը գրէ. «Արտաշէս տեսած էր իր ծերունի հօրը լացը, բայց ինք երբէք չէր լացած եւ ոչ իսկ աղալանքի բառ մը փախցուցած էր դահիճներու հասցէին»:

Իր ուրիշ մէկ բանտակիցը ինծի կը պատմէր թէ իր յարաբերաբար լաւ օրերուն՝ Արտաշէս կը խօսէր զբաղանդութեան վրայ: Արդէն Յ. Սարգիսեան ալ կը յիշատակէ այդ պա-

րագան եւ զբաղանդութեան մասին իր տեսութիւնները պարզելը: Սակայն բանտարկեալները իրենց հոգիներուն մէջ ունէին իրենց ապագային անստուգութեան հոգը: Պ. Յ. Սարգիսեան կ'աւելցնէ. «Արտաշէս իր մասին դարմանալի յստակատեսութիւն մը ունեցած էր, եւ յաճախ կ'ըսէր թէ իր մահացումը անխուսափելի պիտի ըլլար՝ հակառակ մեր լաւատեսութիւններուն: Վերջը, պէտք է ըսել, երբէք չընկճուեցաւ իր ցաւին տակ եւ անստգիւտ արիւթիւնով քայեց զէպի մահը»:

« — Գիտեմ թէ, կ'ըսէր յաճախ, զիս պիտի սպաննեն, եւ ատիկա գիտնալովս կ'ուզեմ մահուան գաղափարին հետ հաշտուիլ: Իսկ այդ բանին հասնելու համար պէտք էր որ կենսիկ կապակցութիւններս խզէի արտաքին աշխարհէն, եւ ահա ենթադրեցի պահ մը թէ ես ոչ մէկ ազգական ծանօթ կամ բարեկամ ունիմ աշխարհիս վրայ: Ոչ մէկը զիս կը ճանչնայ: Կային սակայն ծնողքս, քոյրս ու եղբայրս: Անոնցմէ բաժանումս գիտար եղաւ, բայց բոլոր ուժովս ատոր ալ յաջողեցայ: Ենթադրեցի եւ ընդունեցի որ զանոնք ալ գոհեմ: Ծընողքի, հօր եւ քորը զաղապարը նախապաշարուած մըն է միայն: Տեսէ՛ք, ես անոնց հետ ալ խղցի կապս, եւ այժմ, հրճուած կը դրամ աշխարհի մէջ Միւսկի ըլլալու համար»:

«Եթէ գիտնայի՞ք թէ մահը դիմաւորելու ինչքան հեշտին եղանակ մըն է ասիկա...»:

Հոգեկան այս տրամադրութիւններուն մէջ էր Արտաշէս երբ 1915ի օգոստոս 19—1 սեպտեմբերի ատուանս ժամը երկուքին Մալկարացի Ալի Րիզան եւ չէքէֆի Խպրահիմ իրենց մարդերով կուգան եւ կ'արթնցնեն Արտաշէսն ու հայրը: Ալի Րիզան լիբք եւ ատելալատ հնականութեամբ կ'ըսէ անոր. «Տախալիս ո՞ղջ ես, Արտաշէս»: Եկեղեցին կիսամութի մէջ՝ քանի մը ժամեւում միայն շուսաւորուած էր: Երկուքն ալ կը հազուիին շուտով. դժութիւն աղբակու բա՛ռ մը իսկ չեն արտասաներ: Արտաշէս որ Թորգոմ Գալընեանի քով կը պառկէր, անոր ձեռքը կը սեղմէ եւ իր զէնիթ ժամացոյցը անոր տալով կ'աւելցնէ. «Ձեմ դիտեր թէ ո՛ր կը տանին զիս, գուցէ մեռնելու կ'երթամ, միտս բարով...»: Յետոյ չէքէններուն

դառնալով կը հարցնէ թէ կրնայի՞ն իրենց զոյգերը միասին առնել: Աստուծոյ իրենց տալով պատասխաններով կը հասկնան թէ ասանքն ու չառնելը նոյն են: Բոլոր բանտարկեալները սահմակած եւ զաղտագողի նայուածքով կը հետեւին երկու զահերուն՝ որոնք կ'սուրճին մէջէն կ'անյայտման: Պ. Յ. Սարգիսեան կ'աւելցնէ. «Յիկղեցիին դուռը պահակ սպասող ոստիկան-գինուորները կողոպտած էին դանտը: Անկէ անդին ա'լ ստոյգ բան մը չի մացանք իրենց մասին. մէկ անդամ միայն տեղեկացայ թէ օգոստոս 19/1 սեպտեմբեր/ օրը երկու անձանքով կալանաւորներ սպաննուեալ են Իզմիտի եւ Տէրպէտի կայարաններուն միջեւ»:

Այսպէս ահա վերջացաւ անստիպատ Հայու մը, բարձր բարոյական արժանիքով մարդու մը եւ բեղուն գրագէտի մը կենսը: Արտաշէս 32 տարեկան էր դեռ եւ կը համուէր իր մտաւորական հասունութեան լրումին մէջ:

Արեւմտաւարա թուրքը իր հայալինջ ծրագրին դործադրութեան ատեն ինամբ տարաւ հնձելու նախ մեր մտաւորական արգաստուր դաշտին ամենէն ատուք հասկերը: Արտաշէս աւտոնց մէկն էր եւ իբր ալը մահաբուցուն գինը: Այլ Ռիդան ալը բանը շատ լաւ գիտէր: Մեզրականութիւնը իրեն հետ շատ բան կորսնցուց անշուտ: Բայց այս սողորը գրողին համար՝ որ այս կենսագրութիւնը կազմելու երկիւղած այլ տաժանագին պարտականութիւնը կատարեց երկու տասնեակ սգաւոր տարիներէ վերջ, աւելի՛ մեծ եղաւ կորուստը, վասն զի ան կորսնցուց ՆՂԲԱՅԻ մը: Անոր կորուստով իր սրտին մէջ բացուած վիշտ՝ քան տարիներու թափուած արցունքով չլեցաւ, ո՛չ թէ մոռացումի ստուեր մը սքողեց անոր խղած վիշտին չափացող վէրքը: Ուխտը՝ զոր ըրաւ ան հայրենի հողին վրայ իր կրկին նահատակներուն մահաբանը կանգնելու՝ մնաց յուսահատեցուցիչ կերպով անիրականալի: Եւ այսօր՝ երբ նահատակ Գրագէտներու Բարեկամները պատեհութիւնը կուտան անոր քան տարիէ ի վեր մատուցի յարգանքով պահուած անտիպ ձեռագիրները լոյս աշխարհ բերելու եւ այս կենսագրական նօթերը տողելու, ան

կը զգայ թէ գեղեցիկ մահաբան մըն է որ կը կանգնուի մեծ մեռելալին: Այո՛, ան կը կանգնուի օտար արկերու վրայ, բայց այս գերբին հետ ան պիտի երթայ կոթողանալ համայն Հայութեան սրտին մէջ: Ան գիտէ թէ գիրքը մարմարէ կոթող մը շատ աւելի մեծ արժէք ունի եւ անկէ աւելի կը տոկայ զարբերուն: Ասիկա սակայն միութարութեան մը չէ բնաւ: Այո՛, երախտագրութ՝ հրատարակչներուն, բայց այդ զգացումը չի չէզոքացներ ան ցաւը որուն դեռ իր հողին մէջ կոտորուի կը զգայ առաջին օրուան թափով: Ու կարծի մը դառն արցունք կը հոսի իր գրիչին վրայ, վասնզի սիրտը համակերպած չէ դեռ Անոր մահուան զաղափարին եւ չաղեցած վրէժ մը կը մրկէ հողին:

Արտաշէս հրատարակած է բանաստեղծութեանց երեք հաւաքածուներ, լեռնած Բրնար՝ որ խումբ մը երիտասարդ գրողներու նախաձեռնութեամբ եւ ծախքով հրատարակ ելաւ 1902ին, Երկուսի՛ որ հրատարակուած է Արմիւ գրատան կողմէ 1906ին եւ Նոր Բնար՝ որ հրատարակուած է իր կողմէ՛ Շանք տպարանի խնամուած տպագրութեամբ 1912ին: Այս վերջին գործը՝ զոր ինք այնքան դուրսկերպով պատրաստած է, գուցէ մեր նոր սերունդին կողմէ հազիւ ճանչցուած է: Անոր հրատարակ հանուիրը դուզադիպած է Պապեանեան՝ պատերազմին՝ որուն յալըրդած է համաշխարհային պատերազմը: Այդ գրիչին օրինակները հաշուադիւտ են այսօր, վասնզի անոնք պատերազմի ու զաղթականութեան թշուրտնանքներուն մէջ կորսուեցան: Նոր սերունդը բանաստեղծ Ա. Յարութիւնեանը պէտք է ճանչնայ ոչ թէ հապճեպ կամ միակողմանի քննադատականներու միջնորդութեամբ, այլ այս հատորին ընթերցումով, քանի որ նոյնիկ հեղինակին խոստովանութեամբ եւ գրիչին խորագրին խնայողով՝ ան իր տաղանդին նորագոյն ձեւաւորումին արդիւնքն է, պատմական լեռնած Բնարէն եւ երիտասարդութեան երկուսի՛ն յետոյ՝ ծնած, միաբի եւ զգացումներու հատկութեան շրջանի մը:

Արտաշէս գրած է իր ոտանաւորները կրօ-

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

նական նախանձալուզութիւն մը դործ դնելով անոնց իմաստին, լեզուին, ներդաշնակութեան եւ տաղաշափութեան մէջ: Ինչպէս եղած է յարատեւօրէն իր անձը կատարելագործելու հետամուտ՝ յոյնպէս ջանացած է կատարելագործել իր արձակն ու ուսանաւորը: Այս ձգտումն է որ զինքը բրած է անխնայ սրբազորող մը:

Ասիկա կը պաշտէր Օմար Խայրա-մը՝ որուն քառեակներէն մէկին, վերջին տողը կը կրկնէր յաճախ. «Եթէ տունը մարդ կայ, մէկ բառ բառ է»: Ասիկա տեսակ մը նշանաբան էր իրեն համար՝ որ գրական (եւ լեզուական) շատախօսութենէ չէր ակործեր:

Կը սիրէր մեր հին բանաստեղծութիւնները՝ շարականները՝ որոնցմէ գեղեցիկ էջե-րու ընդօրինակութիւններ կան իր ձեռագիրնե-

րուն, մէջ: Կը սիրէր Քուչակը՝ զոր զմայլան-բով կը կարգար յաճախ:

Օտար բանաստեղծներէն կը սիրէր Պոտը-լիսը՝ որմէ թարգմանութիւններ հրատարա-կած է: Բայց կը սիրէր նաեւ Վէրլէնը, զոր հիացիկ յափշտակութեամբ կը կարգար եւ կը բացատրէր, Մպրամէն՝ հակառակ անոր խրթնութեան, Բիէռ Լուիսը, Մէթլիւլինքը եւ Վէռհարնը:

Իսկ Միւլլի Բրիւտօմը՝ զուսպ եւ իսպաղ, իմաստասէր եւ միանգամայն յուզումով թր-թռուն, իր սիրելիագոյն բանաստեղծը կը թը-ւէր բլլալ: Կը սիրէր զայն անոր ժուժկալու-թեան եւ քերթուածին կատարելութեան հա-մար՝ որուն կը ձգտէր ինք ալ յայտնապէս:

Կը սիրէր Վալթ Հուիթմանը իր մեծա-վայելուչ եւ համայն մարդկութեան վրայ տա-րածուող սիրոյն համար:

Արձակագիրներէն, բաց ի այս նօթերու կարգին յիշումներէն, պաշտամունք մը ու-նէր Անաթոլ Ֆրանսի վրայ՝ որուն փիլիսո-փայութեանը կը հիանար եւ որունմէ անխոցելի հեղինակն ժպիտը՝ իր նկարագրին շատ յար-մար՝ դիւրաւ կարողացած էր իւրացնել: Վեր-ջին տարիներուն, շատ մեծ ըմբոյնումով կը կարգար նաեւ Ժիւլ Ռընաուը:

Արտաշէս կատարած է նաեւ թարգմանա-կան աշխատանքներ Կորթիէն, Թուլթոյէն՝ որմէ գեղեցիկ էջերու հաւաքածոյ մը կաղ-մելու վրայ էր, իմ աշխատակցութեամբ: Առաջինը «Ջայն Հայրնինաց»ի մէջ հրատա-րակուած՝ պատերազմէն յետոյ զբոյժի վե-րածուած է Պոլիս: Երկրորդին ձեռագիրները կորսուած են: Ան, թարգմանած է նաեւ Լէ կրանտ Լէժանտ տը լ'Խամիթէ խորագրով հատոր մը: Այս թարգմանութեան առաջին երկու ասանդալէպերը կորսուած են: Կը մնան իմ քօփս մօտաւորապէս 100 էջ: Իսկ վերջի-նը՝ Փառաւոր Աւանդալէպը՝ կը մնայ կիսատ:

Վերջին տարիներուն Արտաշէս Կիւմլէր, հրաժարել գրելէ եւ յաճախ կ'որէր ինծի եւ իր բարեկամներու, թէ գրականութիւն ընելն ալ ունայն է: Բայց ասիկա իր բացարձակ համոզումը բլլալէ հետո էր: Այնպէս որ երբ

Գեղամ Բարսեղեան, Կ. Զարեան եւ Քիւֆլ-
ճեան Մեհեանը Հրատարակեցին՝ աշխատակ-
ցեցաւ այդ թերթին:

Արտաշէս իւր գրածները մեծ գուրգու-
րանքի առարկայ կը դարձնէր ու կ'ապրէր
դանոնք մինչեւ անոնց Հրատարակուիլը. իսկ

Էրբ անոնք Հրատարակուէին՝ հմայաթափ կ'ըլ-
լար ու հառարակ տեղիք կը թուէին անոնք
իրեն:

ՎԱՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՅԱՆ

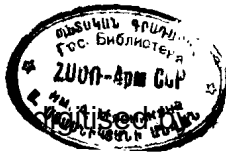
Փամբիմի, 1935

1) Մեծաթէփ գրագէտ յաւէտ ոգրացեալ
Արտաշէս Յարութիւնեանի մուիրում այս կեմ-
սագրականը շարադրում է անոր կրտսեր եղ-
բոր կողմէ, որ իմէն ալ ատեն մը սիրում է չեք
արտադրեց եւ կը յուսանք որ պիտի շարունակէ
իր գրական գործունէութիւնը: Ասիկա գրում
էր՝ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ
խմբակցութեան մատենաշարի մէկ հատորին
համար որ Արտաշէս Յարութիւնեանի հատրմ-
տիր էջերու եւ քանի մը անտիպ գրումաճեքու
հաւաքածու մըն է: Հրատարակիչները՝ ըստ ի-

րենց ծրագրին՝ ասկից օգտուելով կենսագրա-
կան հսկիւրն ներածութիւն մը խմբագրած էին
այս հատորին սկիզբը դնելու համար: Վահան
Յարութիւնեանի յօդուածը սակայն, քանկա-
գին մանրամասնութիւններով լեցուն, մերձա-
ւորի մը մտերիմ ու յուզիչ յիշողութիւններով
ոգեւորում, պէտք էր որ տեղ մը ամբողջու-
թեամբ հրատարակուէր: ձեռագիրը բարեկամի
մը կողմէ մեզի հաղորդում ըլլալով, մենք
մեծ հաճոյքով կը հրատարակենք գայն:

(Ծ. Խ.)

A.R.A.R. @